

Eugeniusz Kośmicki • Dariusz Pieńkowski
Damian Durnaś • Sylwia Malinowska

ETYCZNE PODSTAWY ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU I MOŻLIWOŚCI PRZEZWYCIĘŻENIA GLOBALNEGO KRYZYSU GOSPODARCZEGO I EKOLOGICZNEGO

Eugeniusz Kośmicki, dr hab., prof. UP; Dariusz Pieńkowski, dr; Damian Durnaś, mgr;
Sylwia Malinowska, mgr – Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

adres korespondencyjny:

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Katedra Nauk Społecznych

Ul. Wojska Polskiego 28, 60-637 Poznań

THE MORAL BASE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE PROSPECTS TO TACKLE THE GLOBAL ECONOMIC AND ECOLOGICAL CRISIS

SUMMARY: Moral values are a base for an economy as well as state intervention in the economy and society. A conception of a social market economy dominated in Europe since the Second World War; it has been based on market and social values. However, the neoliberal conception has been widely disseminated in the 80s of the 20th century. In practice, it has been dominated speculative financial capital established from “values for stockholders” as well as further development of economic globalisation. A critical to the neoliberal conception is the conception of sustainable development linked to moral principles. It's a framework to develop ecological, economic and social policies according to the principles.

KEY WORDS: moral values, capital accumulation, ecological and economic crisis, social market economy, neoliberalism, sustainable development, values of sustainable development.

Wstęp

Po drugiej wojnie światowej dominowała koncepcja społecznej gospodarki rynkowej opartej na powiązaniu mechanizmów i wartości systemów rynkowych z wartościami i celami systemów społecznych. Począwszy od początku lat osiemdziesiątych XX wieku, upowszechniała się koncepcja neoliberalizmu oparta na fundamentalizmie rynkowym i konserwatyzmie w zakresie wartości społecznych. W praktyce gospodarczej zaczął dominować spekulacyjny kapitał finansowy oparty na “wartościach dla akcjonariuszy” (*shareholder-value*). Krytycznej oceny założeń koncepcji neoliberalnej dokonuje się w rozważaniach wokół koncepcji zrównoważonego rozwoju. Nawiązuje ona do takich etycznych zasad, jak: międzypokoleniowa zasada równości, międzypokoleniowa zasada sprawiedliwości, zasada zapobiegania, własne prawo ochrony przyrody, pokój (harmonia) ze środowiskiem, a także zabezpieczenie zasad społecznej i praworządnej demokracji. Współcześnie toczy się ożywiony spór pomiędzy koncepcją neoliberalizmu a koncepcją trwałego i zrównoważonego rozwoju na temat przyszłości społeczeństwa i gospodarki, a także możliwości przezwyciężenia zjawisk kryzysowych. Okazało się, że trzeba odrzucić rozpowszechnioną opinię, że *rynki są zdolne do samoregulacji, że są stabilne, trwałe i że można na nich polegać*¹.

Współczesne problemy akumulacji kapitału a problem wartości

Problematyka periodyzacji kapitalizmu jest zazwyczaj pomijana wśród zwolenników ortodoksyjnej ekonomii neoklasycznej, która przyjmuje ahistoryczny punkt widzenia na istotę kapitalizmu. W historii myśli ekonomicznej najczęściej wymienia się następujące etapy albo stadia rozwoju kapitalizmu: kapitalizm wolnokonkurencyjny XIX wieku, klasyczny imperializm od końca XIX wieku do 1945 roku i trzecie stadium – określane jako późny kapitalizm². Współcześnie wyodrębnia się czwartą fazę rozwoju kapitalizmu – neoliberalną globalizację, a nawet potencjalną fazę rozwoju zrównoważonej gospodarki i społeczeństwa.

Przejęcie rządów w Wielkiej Brytanii przez M. Thatcher (1979) i R. Reagana w Stanach Zjednoczonych (1980) dało początek neoliberalnej ofensywie “kapitału” wobec dotychczasowych osiągnięć socjalnych poprzedniego okresu. Globalizacja kapitału razem z technologiami informatycznymi i komunikacyjnymi przygotowała możliwości zwiększenia stopnia wykorzystania siły roboczej. Według Ch. Zellera: *Aktualna faza kapitalizmu charakteryzuje się selektywną globalizacją i zwiększoną władzą kapitału finansowego, jak też specyficzną fazą*

¹ N. Roubini, S. Mihm, *Ekonomia kryzysu*, wstęp do wydania polskiego G.W. Kołodko, przekł. R. Mitoraj, Warszawa 2011, s. 22.

² E. Mandel, *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt am Main 1972. Jest charakterystyczne, że M. Kalcecki używa także pojęć późny kapitalizm i kapitalizm monopolistyczny.

*imperializmu*³. Można zgodzić się z opinią, że: *Cechą charakterystyczną współczesnej gospodarki jest to, że centralne miejsce zajmuje w niej instytucja giełdy pieniężnej i ważne znaczenie przypisuje się wartościom akcji giełdowych. Finansowa globalizacja rozprzestrzeniła problemy rynku finansowego na cały świat*⁴.

W okresie kryzysu światowego lat trzydziestych XX wieku doszło do załamania się handlu światowego, a także międzynarodowych strumieni finansowych. Na początku lat pięćdziesiątych XX wieku – pod politycznym kierownictwem USA – dążono do stworzenia nowego ładu światowego. W 1944 roku utworzono instytucje „bliźniaków z Bretton Woods”, a więc Międzynarodowy Bank Odbudowy Rozwoju (IBRD) i Międzynarodowy Fundusz Walutowy (IMF). Pojawił się wtedy charakterystyczny konsensus o tym, że tylko uregulowany kapitalizm, czyli społecznie odpowiedzialna gospodarka rynkowa i zdolne do działania państwa narodowe zdolne są do tego, aby móc przeszkodzić dramatycznym kryzysom gospodarczym i wojnom. Charakterystyczna była kontrola strumieni kapitału, a przez to wyłączenie spekulacyjnych strumieni finansowych w stosunkach międzynarodowych.

Istotne znaczenie posiada historycznie rozwinięta struktura instytucji, która reprodukuje kapitalistyczne stosunki własnościowe, określa panujące wzorce akumulacji i przyczynia się do tego, że wiele zdecentralizowanych i potencjalnie sprzecznych decyzji poszczególnych ludzi podlega koordynacji, tworząc określony sposób regulacji państwa. Można wyróżnić cztery płaszczyzny szczególnie istotne dla analizy współcześnie dominującego wzorca funkcjonowania kapitalizmu. Są to:

- sposoby akumulacji, czyli stosunki konkurencyjne (struktura wytwórcza i finansowa, zakres koncentracji i centralizacji, zakresy interwencji państwa) i stosunki pomiędzy pracą i kapitałem;
- materialne siły wytwórcze, takie jak innowacje, zastosowanie i rozpowszechnianie nowych technologii;
- organizacja stosunków społecznych: w postaci państwowych i półpaństwowych instytucji, które organizują i strukturyzują reprodukcję społeczną, pokój społeczny i panujący ład ekonomiczno-społeczny, polityczne stosunki reprezentacji;
- formy międzynarodowego podziału pracy: stanowiące hierarchiczny ład międzynarodowy, powiązany z rolą międzynarodowych środków płatniczych; nowy ład gospodarczy nie przejawia się przy tym automatycznie, ale na nowo konstytuuje się w ramach różnorodnych konfliktów ekonomicznych.

Globalizacja rozumiana jest najczęściej jako dalece zaawansowana faza internacjonalizacji kapitału i jego wykorzystania we wszystkich regionach świata, gdzie znajdują się odpowiednie zasoby i rynki. Należy tutaj wprowadzić rozróżnienie pomiędzy internacjonalizacją rozumianą jako rozszerzenie ekonomicznych działań poza granice państw narodowych a globalizacją rozumianą jako

³ Ch. Zeller, *Ein neuer Kapitalismus und ein neuer Imperialismus*, w: *Die globale Enteignungsökonomie*, Ch. Zeller (Hrsg.), Münster 2004, s. 63.

⁴ G. Musiał, *Z punktu widzenia ekonomii*, Katowice 2008, s. 12.

daleko idąca funkcjonalna i bardziej kompleksowa forma internacjonalizacji w warunkach otwarcia narodowych gospodarek. Ekonomiczne zmiany siedemdziesiątych i osiemdziesiątych lat ubiegłego wieku scharakteryzować można jako przejście od międzynarodowej do globalnej gospodarki. Proces globalizacji zachodzi wraz z koncentracją kapitału finansowego w formie instytucjonalnych funduszy inwestycyjnych i emerytalnych, jak też ich rosnącym wpływem na decyzje wytwórczości przemysłowej. Ważny aspekt dotyczy rozszerzenia kapitalistycznych stosunków poprzez dodatkowe zakresy działania kapitału. Najważniejsze znaczenie miały tutaj: załamanie się biurokratycznych dyktatur „realnego socjalizmu”, włączenie Chin do gospodarki światowej, rosnąca liczba kobiet, które podejmują płatną pracę poza domem, ogromnie zróżnicowane fale prywatyzacji, poczynszy od lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, jak też rozbudowa sektora rynkowego w krajach Trzeciego Świata.

Współczesna polityka dąży do ogólnego przekształcenia dóbr, zasobów, technologii służb i wiedzy (intelektualne prawa własności) w towary. Takie utowarowienie wydaje się również podstawową cechą aktualnej fazy kapitalizmu⁵. W tym sensie pojęcie globalizacji zawiera także uogólnienie podstawowych zasad gospodarki towarowej. Przesłanki i przyczyny globalizacji trzeba zidentyfikować na płaszczyznach ekonomicznej logiki funkcjonowania kapitalizmu, a także istniejącej polityki i technologii.

Poczynszy od lat osiemdziesiątych XX wieku, można stwierdzić przyspieszoną internacjonalizację gospodarki w takich jej formach, jak: handel zagraniczny, inwestycje zagraniczne, międzynarodowe przepływy kapitału w formie pieniężnej, przepływ wiedzy i innowacji. Procesy globalizacji zostały ułatwione w istocie przez gwałtowny wzrost międzynarodowych inwestycji bezpośrednich w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, a przede wszystkim przez globalizację rynków finansowych i pieniężnych. Procesy te sprawiły, iż poprzednio raczej rozdzielone gospodarki narodowe w coraz większym stopniu stały się wzajemnie powiązane i zależne od siebie. USA stanowią współcześnie dominujące mocarstwo gospodarcze i militarne. Obejmuje ono 5% ludności świata. Jest ono jednak odpowiedzialne za 40% światowych wydatków zbrojeniowych. Polityka rządu amerykańskiego rozszerza systematycznie militaryzację i wiąże władzę militarną z wojną gospodarczą.

Dotychczasowe działania państw i koncernów nie prowadzą do homogenicznych, ściśle rozgraniczających terytoriów, ale raczej do określonych nierówno podzielonych przestrzennych stosunków panowania w różnicowym zakresie konfiguracji własności. Można wskazać na podstawowe cechy współczesnej gospodarki kapitalistycznej, uwzględniając podstawowe cechy akumulacji kapitału⁶. Należą do nich:

⁵ Ch. Zeller, op. cit., s. 81.

⁶ Nawiązuje tutaj do pracy: Ch. Zeller, op. cit., s. 111-112. Por. też: E. Altvater, *Der grosse Krach. Oder Jahrhundertkrise von Wirtschaft und Finanzen von Politik und Natur*, Münster 2010, cz. 3.

- Koncentracja produkcji i kapitału w formie globalnych oligopoli, towarzystw holdingowych i koncernów finansowych, które odgrywają podstawową rolę w gospodarce światowej.
- Powiązania kapitału przemysłowego z kapitałem finansowym występujące między innymi w formie instytucjonalnych funduszy inwestycyjnych i funduszy emerytalnych. Opierająca się na kapitale finansowym „oligarchia finansowa” wywiera znaczny wpływ – przez inwestycje finansowe – na całą gospodarkę. Kapitał finansowy na podstawie swojej pozycji gospodarczej może zagarnąć część zysków z innych sektorów gospodarki.
- Eksport kapitału i eksport towarów – jak też reinwestowane celowo zyski są tylko częścią ekonomicznej ekspansji. Dominująca władza amerykańska dzięki swojej geoeconomicznej, geopolitycznej i militarnej pozycji jest w stanie zabezpieczyć dla siebie ciągły dopływ netto kapitału, towarów i zasobów ludzkich. Zależy to od stosunków sił pomiędzy instytucjonalnym zabezpieczeniem koncernów zarówno przez państwa ich pochodzenia, jak też w państwach, w których prowadzą one swoje strategiczne interesy.
- Globalne oligopole zarówno jako bezwzględni rywale, jak też partnerzy kooperacji. Walczą one o rynki i tworzą granice wstępu wobec potencjalnych nowych rywali ekonomicznych. Postępujący podział pracy w obrębie i pomiędzy globalnymi oligopolami mocarstw i powiązania kapitału finansowego zmuszają do rozwoju różnorodnych form kooperacji.
- Terytorialny podział Ziemi pomiędzy poszczególnymi mocarstwami jako proces ciągły, który zachodzi wraz z nowym kształtowaniem się nierównych ekonomicznych, społecznych i przestrzennych stosunków. Sprzeczne procesy – integracja i wyłączenie – nakładają się na siebie.
- Akumulacja przez wywłaszczanie, jak też zawłaszczanie określonych zasobów, podporządkowywanie niekapitalistycznych zakresów gospodarowania pod panowanie kapitału i ogólnie przekształcanie wszystkich potencjalnie zyskowych dóbr, usług, zasobów naturalnych i ludzkich w towary stają się istotnymi cechami współczesnej globalnej gospodarki.

Współczesne warunki akumulacji kapitału stają się jednak wyjątkowo niestabilne. Redukcja państwa socjalnego, uelastycznienie pracy i brak możliwości zatrudnienia, rozpowszechnione ubóstwo i wykluczenie ograniczyły siłę nabywczą, a tym samym ogólny popyt ludności. Proces ten w USA, Europie, Japonii, a także na peryferiach kapitalizmu przebiega jednak w bardzo zróżnicowany sposób. Geograficzne i sektoralne ekspansje kapitału doprowadziły po załamaniu się Związku Radzieckiego i rozwoju Chin – jako ważnego beneficjenta inwestycji bezpośrednich – do wyjątkowo nierównego i niestabilnego charakteru akumulacji. Prywatyzacja dotychczasowych zakresów publicznego transportu, oświaty i służby zdrowia obiecuje i tworzy nowe zakresy akumulacji. Jednocześnie oddziałują one negatywnie na siłę nabywczą dużej części ludności świata (tak zwanych przegranych globalizacji). Polaryzacja pomiędzy zwycięzcami i przegrany zachodzi wraz z rosnącym transferem zasobów, które absorbują coraz bardziej także kapitalistyczne metropolie z peryferii.

Duże zmiany w zakresie sektora finansowego wyrażają się w deregulacji i globalizacji rynków finansowych dominujących pod względem gospodarczym. Tym samym nacisk na pracobiorców pomógł zwiększyć zyskowność kapitału. Turbulencje rynków finansowych, powstawanie finansowych kryzysów i powszechność różnorodnych form spekulacji pomiędzy bankami i różnymi funduszami o dysponowanie wartościami majątkowymi wskazują na ogromną łatwość załamania się finansów i realnych procesów gospodarczych. Współczesny wzorzec akumulacji zdominowany przez działalność finansową wystąpił wprawdzie w USA, ale charakteryzuje on całą współczesną gospodarkę światową. Wzorzec akumulacji oparty na amerykańskiej dominacji finansowej pozostaje wyjątkowo niestabilny i w praktyce obejmuje cały świat. Polega na pierwszoplanowej roli USA w gospodarce światowej, jak też na sile ekonomicznej, politycznej i militarnej tego państwa. Wzorzec akumulacji zdominowany przez kapitał finansowy dotyczący płaszczyzny globalnej, a także poszczególnych gospodarek nie zapewnia ich wyrównania, a także nie zaspokaja masowej konsumpcji, ale polega na rosnącej społecznej i przestrzennej nierówności i fragmentaryzacji, jak i powstawaniu ekonomicznych dysproporcji w skali globalnej. Z jednej strony kapitalizm podporządkowuje sobie wszystkie społeczne warstwy i obszary geograficzne swojej logice funkcjonowania, a z drugiej strony wyłącza on wszystkich, którzy nie mogą się zintegrować w tej jego logice gospodarowania.

Współcześnie można mówić o ogromnej roli „globalnej ekonomii zawłaszczania”, a więc postępującej akumulacji kapitału przez takie jej współczesne formy, jak:

- różnorodne formy klasycznej akumulacji pierwotnej (wywłaszczania drobnych producentów w skali globalnej);
- nowoczesne formy powiększania i rozszerzania kapitalistycznych stosunków własności i produkcji (prywatyzacja usług publicznych i infrastruktury, systemów emerytalnych, ubezpieczeń społecznych, powstanie funduszy hedgingowych i funduszy *private equities*);
- rozpowszechnione procesy oszustwa i grabieży przez wielkie koncerny (liczne skandale finansowe prowadzące do ruiny wielu przedsiębiorstw); należy tutaj bardzo rozpowszechniony system unikania podatków przerzucanych zazwyczaj na pracobiorców i konsumentów;
- zawłaszczanie i przechwytywanie wytworzonych wartości ekonomicznych w innych zakresach społecznej formy wytwarzania (między innymi z innych przedsiębiorstw, regionów i krajów); wyzysk krajów Trzeciego Świata i krajów znajdujących się na etapie transformacji systemowej, jak też poprzez nowe formy działalności finansowej;
- patentowanie i rozszerzanie własności kapitalistycznej na przyrodę i całą współczesną wiedzę.

Kapitalizm rozwinął różnorodne mechanizmy „ekonomii wywłaszczania”, które częściowo dotyczą samej istoty jego funkcjonowania. Należą tutaj między innymi fuzje i przejęcia przedsiębiorstw. W ich wyniku – na podstawie nierównych monopolistycznych albo oligopolistycznych stosunków władzy i spekulacyjnych działań – zachodzi często grabież wartości majątkowych oraz występują

różnorodne praktyki pomiędzy frakcjami kapitału, takie jak środki przymusu i działania kryminalne, zafałszowania bilansów i zysków, strukturalne zniszczenie majątku przez inflację, system kredytowy i prawo upadłościowe. Przykładowo załamanie się amerykańskiego koncernu Enron równało się wywłaszczeniu tysięcy pracobiorców, którzy swoje zaopatrzenie emerytalne powiązali z losem tego właśnie koncernu. Współcześnie ogromną rolę w akumulacji kapitału odgrywają różnorodne metody unikania podatków przez wielkie przedsiębiorstwa, zwłaszcza o charakterze globalnym.

Następna forma akumulacji zachodzi częściowo przez nowe formy inwestowania, zawłaszczania i centralizację części wytworzonych wartości ekonomicznych w innych społecznych formach organizacji poprzez nowe finansowe, organizacyjne i instytucjonalne potężne ośrodki akumulacji kapitału. Globalnie działające koncerny farmaceutyczne zawłaszczają przez nierówną kooperację z małymi firmami i uniwersytetami wiedzę, technologię, prawa własności i prawa sprzedaży, które wiążą się z opłatami licencyjnymi, udziałem w obrocie opcjami akcji, udziałami kapitałowymi.

Do bardzo istotnej formy zwiększania akumulacji wyróżnić można rozszerzenie możliwości patentowania, zwłaszcza biologiczne piractwo przez patentowanie materiału genetycznego, rozwój intelektualnych praw własności, utowarowienie, kontrolę, zawłaszczanie zasobów naturalnych, nawet takich jak woda i powietrze, wiedzy naukowej i technologicznej, intelektualnej własności, jak też dotychczasowych elementów kultury i dziedzictwa historycznego. Można więc stwierdzić, że *kapitalizacja przyrody i wiedzy naukowej należą do podstawowych cech aktualnej fazy rozwoju kapitalizmu w warunkach dominacji kapitału finansowego*⁷. Co więcej, *w warunkach kapitalizmu nauka jest włączona w obszar działania kapitału prywatnego*⁸. Wymienione formy akumulacji kapitału mają decydujące znaczenie w dzisiejszej fazie kapitalizmu dla procesów globalizacji, która stała się możliwa przez liberalizację, deregulację i prywatyzację gospodarki. Aktualną fazę kapitalizmu można określić jako *globalną ekonomię wywłaszczenia*. Wraz z globalizacją kapitału kapitalizm próbuje uwolnić od wszystkich przymusów, norm i instytucji, które jego funkcjonowanie w różnym stopniu zawężają i regulują. Podstawową cechą aktualnej formy kapitalizmu staje się *“ultrautowarowienie”* gospodarki, a nawet społeczeństwa, to znaczy tendencja do tego, aby wszystko to, co można zyskownie zorganizować i wydzielić, uczynić towarami.

System finansowy staje się decydujący w koordynacji dynamiki akumulacji kapitału. Centralizacja władzy polityczno-ekonomicznej na rynkach finansowych prowadzi do powstania *kompleksu “Wall-Street-Ministerstwo Finansów – MFW”*, który wykonuje ogromną władzę finansową na świecie⁹. Istniejący w USA wzorzec akumulacyjny – oparty na dominacji kapitału finansowego – wywiera swój wpływ na płaszczyznę globalną.

⁷ Ch. Zeller, op. cit., s. 17.

⁸ G. Musiał, op. cit., s. 229.

⁹ Ch. Zeller, op. cit., s. 17.

Kryzys finansowy, gospodarczy i ekologiczny stanowi bezpośrednie zagrożenie dla warunków życia i społecznych warunków reprodukcji określonych klas i grup ludności. Nowoczesne technologie należy określić jako część panowania ekonomicznego. Nie są one na pewno neutralne społecznie w zakresie nowych form akumulacji kapitału. Można więc stwierdzić, że współczesny wzorzec akumulacji kapitału stanowi podstawę globalizacji. Kapitalizacja przyrody i wiedzy naukowej stają się współcześnie ważną cechą aktualnego rozwoju kapitalizmu w warunkach dominacji kapitału finansowego.

Współczesne koncepcje trwałego rozwoju i globalnego kierowania stanowią poniekąd nową próbę ograniczenia sprzeczności i konfliktów w zakresie akumulacji globalnego kapitalizmu. Natomiast program neoliberalnej ekonomii polega na tym, aby zwiększyć warunki akumulacji kapitału i wytworzyć optymalne instytucjonalne warunki ramowe dla powiększenia zysków przez transnarodowe koncerny przemysłowe i finansowe. „Ślepa” wiara w nowe technologie i całkowity brak odpowiedzialności społecznej przyczyniają się do powstania nowych strategii panowania, gdzie siłą napędową stają się „wartości dla akcjonariuszy” (*shareholder-value*), którymi kierują się instytucjonalni inwestorzy i rynki finansowe. Współcześnie często zwalnia się zatrudnionych, aby wpływać na wzrost własnych kursów na giełdzie. „Wartość dla akcjonariuszy” orientuje się na korzyściach dla właścicieli kapitału i w małym stopniu na interesach pozostałych uczestników rynku. Przyszłość wielu przedsiębiorstw staje się jednak zagrożona, jeżeli zamiast wprowadzania innowacji w przedsiębiorstwach korzystnych dla ogółu zabiega się przede wszystkim o wzrost kursu akcji i płacenie wysokich dywidend. Podstawowe założenia współczesnego globalnego kapitalizmu wiążą się z rozszerzeniem praw własności na dotychczasowe usługi publiczne i infrastrukturę, a także na procesy biologiczne, jak też niekiedy drastyczne ograniczenie praw socjalnych pracujących. Można się zgodzić z opinią, iż: *Globalny kapitał podlega reprodukcji, reprodukując jednocześnie warunki pozwalające mu na ciągłe samoodtwarzanie (...). Ponieważ rynek ma charakter światowy, to maksymalizacja zysku może odbywać się w skali planety*¹⁰. Współczesny globalny kryzys finansowy i gospodarczy jest wynikiem braku równowagi pomiędzy działalnością regulacyjną państw, organizacji międzynarodowych a funkcjonowaniem współczesnych rynków, gdzie brakuje ich odpowiedniej regulacji i koniecznego zarządzania ryzykiem. Dążenie do wysokich zysków doprowadziło do rozwoju różnego rodzaju baniek spekulacyjnych (w zakresie akcji, walut, nieruchomości, surowców i energii).

Wyobrażenie o wolnej gospodarce rynkowej jako o samostabilizującym się systemie stało się przestarzałe. Stanowi ono raczej kuriozalny relikwyt sięgający czasów racjonalizmu oświeceniowego. Stąd też globalny *laissez-faire* wydaje się jedynie momentem historycznym w funkcjonowaniu gospodarki światowej. Nie stanowi on na pewno punktu docelowego rozwoju gospodarki światowej, co wykazał kryzys finansowy i gospodarczy w latach 2008-2010. Jak stwierdza wyrażnie J. Gray: *Tylko nowy system globalnej regulacji – poczynszy od walut, ruchów*

¹⁰ G. Musiał, op. cit., s. 133.

kapitału, handlu, ochrony środowiska – mógłby doprowadzić do tego, że kreatywna energia gospodarki światowej byłaby użyteczna dla człowieka i jego potrzeb¹¹. Stąd też potrzebna jest reforma gospodarki światowej, aby mogła być ona zgodna z różnorodnością kultur, systemów rządów i gospodarek rynkowych. Wszystkie nowoczesne gospodarki potrzebują wolnych od korupcji stosunków prawnych, dobrze zdefiniowanych praw własności czy dobrze funkcjonującej sfery ekonomicznej, społecznej i ekologicznej, a także społecznego bezpieczeństwa na wysokim poziomie.

Globalny rynek – w postaci *hyperglobalizacji* – stanowi niewątpliwie fałszywą utopię. Zamiast epoki bogactwa i nadmiaru zbliża się raczej okres niebezpiecznej rywalizacji o istniejące jeszcze zasoby naturalne oraz zasoby wytworzone przez człowieka. Wolny rynek światowy nie jest wcale wynikiem praw rozwoju historycznego gospodarki, ale stanowi przykład projektu politycznego realizowanego z żelazną konsekwencją, bo korzystnego dla globalnych koncernów i rozwiniętych gospodarczo państw. Rozwija on swoją ogromną wydajność przez zniszczenie dotychczasowych przemysłów, zawodów i form życia. Jednakże taka globalizacja *nie służy dziś potrzebom licznych biednych na świecie. Nie służy najczęściej poprawie środowiska naturalnego. Nie służy zapewnieniu stabilności gospodarki światowej*¹². W tym miejscu warto nawiązać do wartości przyjmowanych w społecznej gospodarce rynkowej, które w okresie dominacji neoliberalnej globalizacji uległy zapomnieniu, chociaż odpowiednio zmodyfikowane, zachowują nadal swoją aktualność jako podstawa etyczna trwałego i zrównoważonego rozwoju.

Problem wartości w społecznej gospodarce rynkowej

„Duchowymi ojcami” społecznej gospodarki rynkowej w Niemczech byli między innymi Franz Böhm, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow, Friedrich A. Lutz, Leonhard Miksch, Fritz W. Meyer, Walter Eucken i Alfred Müller-Armack¹³. Poszukiwała ona konsensu społecznego i wiązała się z podjęciem problemów „kwestii społecznej”. Konieczna była korekta konstrukcyjnych braków mechanizmu rynkowego i przeszkodzenie immanentnym tendencjom do jego destrukcyjnych rozwiązań¹⁴. Stąd też potrzebna była świadomie sterowana gospodarka rynkowa, aby dochody otrzymane w ramach konkurencyjnej gospodarki poddać odpowiedniej korekcie, a także stworzyć stabilny porządek ekonomiczny i umożliwić realizację celów społecznych. W ujęciu A. Müllera-Armacka

¹¹ J. Gray, *Die falsche Verheissung, Der globale Kapitalismus und seine Folgen*, 2. Aufl., Berlin 1999, s. 272.

¹² J. E. Stiglitz, *Globalizacja*, przekł. H. Siembierowicz, Warszawa 2004, s. 26.

¹³ O. Schlecht, *Die Idee der Sozialen Marktwirtschaft*, in: Hrsg. O. Bocklet, P. Fels, H. Löwe, *Die Gesellschaft verpflichtet. Kirche und Wirtschaft in Dialog*, Bonn 1994, s. 90.

¹⁴ A. Müller-Armack, *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft*, w: A. Müller-Armack, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik*, Bern-Stuttgart 1976, s. 115.

*sensem społecznej gospodarki rynkowej jest zasada wolności na rynkach powiązana ze społecznym wyrównaniem*¹⁵. Idea społecznej gospodarki rynkowej wiąże się więc z powiązaniem zasad funkcjonowania gospodarki rynkowej ze społecznymi możliwościami wyrównawczymi dla uboższych.

Spółeczna gospodarka rynkowa przyjmuje określone wartości, a w ich ramach tak zwane wartości podstawowe. Jest charakterystyczne, że pojęcie „wartość” używane jest w większości nauk społecznych. W myśleniu filozoficznym pojęcie wartości wiąże się z istotą dóbr, a więc ideałami ludzkiego działania. Natomiast w kontekście socjologicznym wartości powstają w społeczno-kulturowym procesie rozwoju społeczeństwa i internalizują wyobrażenia o pożądanym jego stanach. Wartości można określić jako ogólne i podstawowe warunki dla orientacji działań. Podstawowe wartości posiadają charakter nadrzędnych wyobrażeń społeczeństwa, które wyznaczają ludzkiemu współżyciu wzorce działania¹⁶. Za podstawowe wartości w otwartym społeczeństwie uchodzą: wolność, odpowiedzialność, równość i sprawiedliwość. Wymienione tutaj podstawowe wartości rozwinęły się we współczesnych państwach narodowych, stanowiąc podstawę „konstytucji” społeczeństw demokratycznych. Nowoczesne pojęcie wolności opiera się na założeniach, które podkreślają emancypację jednostki. Łączy się ono z zasadą odpowiedzialności, która wiąże się z „rzeczowością” i „dystansem wobec rzeczy i ludzi”.

W ujęciu H. Jonasa *zasada odpowiedzialności* może być wyrażona przy pomocy imperatywu *działaj tak, aby skutki twojego działania były zgodne z trwałością prawdziwie ludzkiego życia na Ziemi*¹⁷. Indywidualna i społeczna odpowiedzialność jest konieczną przesłanką funkcjonowania i stabilności otwartego społeczeństwa. W okresie nowożytnym pojawiła się idea równości wszystkich ludzi wobec prawa. Jest ona podstawą konstytucyjną nowoczesnego państwa prawnego. Sprawiedliwość uchodzi za podstawowe zadanie państwa prawnego, gdyż konieczne jest ono w zakresie oceny osiągnięć i zaspokajania potrzeb.

Z podstawowych wartości można wyprowadzić – w społecznej gospodarce rynkowej – konkretne wartości dla życia gospodarczego i społecznego (tabela 1). Podstawowe wartości – wolność, odpowiedzialność, równość i sprawiedliwość – mogą być skonkretyzowane jako wartości rynkowe i społeczne. Można je wtedy potraktować jako wartości instrumentalne. Stąd też celem społecznej gospodarki rynkowej była próba urzeczywistnienia wymienionych podstawowych wartości. Natomiast wartości rynkowe i społeczne można przyporządkować podstawowym wartościom. Przy tym nie można pomijać ani wartości społecznych, ani rynkowych, gdyż grozi to załamaniem się funkcjonowania tej formy gospodarki i społeczeństwa.

¹⁵ Ibidem, op. cit., s. 243.

¹⁶ Ch. Hubig, H.J. Müller, *Wert*, w: *Staatslexikon. Recht-Wirtschaft-Gesellschaft*, Bd.5, hrsg. v.d. Görres Gessellschaft, 7. Aufl., Freiburg i. Br. u.a. 1989, s. 964.

¹⁷ H. Jonas, *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Frankfurt am Main 1984, s. 36.

Tabela 1
Wartości w społecznej gospodarce rynkowej

Wartości podstawowe	Wartości rynkowe	Wartości społeczne
Wolność	Wolność od przymusu zewnętrznego	Wolność od nędzy
Odpowiedzialność	Indywidualna odpowiedzialność	Społeczna odpowiedzialność
Równość	Równe warunki konkurencji	Wyrównanie warunków społecznych
Sprawiedliwość	Sprawiedliwość osiągnięć	Sprawiedliwość potrzeb
Skutek wartości podstawowych	Dobrobyt ekonomiczny	Stabilność społeczna

Źródło: opracowanie własne.

Rozwój społecznej gospodarki rynkowej wynikał z *powojennego kompromisu pomiędzy kapitałem i pracą*. W punkcie podstawowym tej umowy społecznej, gdzie próbowano uzgodnić demokrację i kapitalizm, była gwarancja pełnego zatrudnienia¹⁸.

Stąd związki zawodowe znajdowały się w głębokiej symbiozie z państwem narodowym. W okresie powojennym narodowe polityki pełnego zatrudnienia koordynowane międzynarodowo umożliwiły państwom europejskim osiągnięcie określonego poziomu równości, praw uczestnictwa w życiu społecznym i materialnego dobrobytu. Innymi słowy, podstawowe społeczne prawa obywateli nie podlegały narodowej i międzynarodowej konkurencji. Dlatego też wolny handel, gospodarka rynkowa i państwo socjalne były zgodne ze sobą. Taki rozwój osiągnął „punkt szczytowy” w późnych latach sześćdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku.

Państwo socjalne pojawiło się w wyniku powstania tak zwanej kwestii socjalnej związanej z rozwojem kapitalizmu wolnokonkurencyjnego (od połowy XIX wieku). Kwestia socjalna obejmuje wciąż na nowo stawiane problemy lepszego ładu społecznego, przewyżczenie społecznie błędnych ekonomicznych tendencji rozwojowych i pomoc dla określonych grup społecznych znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej. W terminologii nauk społecznych funkcjonują dwa pojęcia: „państwo socjalne” i „państwo dobrobytu” (to ostatnie nawiązuje do angielskiego pojęcia *welfare state*). Pojęcia te wiążą się z dwoma historycznymi i funkcjonalnymi zakresami działania państwa w warunkach nasilenia się kwestii socjalnej. Państwo socjalne rozwinęło się już w końcu XIX wieku jako odpowiedź na ówczesną kwestię socjalną, stanowiąc system zabezpieczenia społecznego lub inaczej uspołecznienia ryzyka życia w społeczeństwie przemysłowym (ryzyka choroby, wypadków, śmierci, bezrobocia, starszego wieku czy bezdomności). Miejszem działania państwa socjalnego stał się resort polityki społecznej (administrowanie różnymi systemami ubezpieczeń społecznych, służbą zdrowia, kształceniem i oświatą oraz rodziną i młodzieżą).

Natomiast jako „państwo dobrobytu” należy rozumieć taką polityczną formę społeczeństwa kapitalistycznego, gdzie dążono do powiązań sfery politycznej

¹⁸ W. Streeck, *Gewerkschaft zwischen Nationalstaat und Europäische Union, w: Die Zukunft des Staates und der Politik*, Hg. D. Messner, , Bonn 1998, s. 219.

i ekonomicznej, a więc do pogodzenia roli „obywatela” z *homo oeconomicus*, Powstanie „państwa dobrobytu” było wyrazem polityki interwencjonizmu na skutek wielkiego kryzysu gospodarczego lat trzydziestych XX wieku. Państwo dobrobytu rozwinęło się szczególnie silnie w Skandynawii, Niemczech, Austrii, Holandii i Szwajcarii. Jego funkcjonowanie odbywało się w warunkach wszechstronnego interwencjonizmu państwa przy aktywnym współdziałaniu związków zawodowych, a także partii socjaldemokratycznych i chrześcijańsko-demokratycznych.

Wszechstronny interwencjonizm gospodarczy i społeczny stał się wtedy zasadą organizacyjną państwa, a zarazem motorem wszechstronnej modernizacji całego społeczeństwa. Dokonywało się to pod hasłami „wzrostu gospodarczego”, „pomnażania równości szans” i „integracji całego społeczeństwa”. Stąd też można określić „państwo dobrobytu” jako konkretną historyczną postać zorganizowanego kapitalizmu, gdzie stosunki społeczne poddano wszechstronnym regulacjom państwa. Jak wiadomo, władza państwowa spełnia w kompleksowym nowoczesnym społeczeństwie szereg podstawowych funkcji, bez których niemożliwy jest prawidłowy proces „dobrego rządzenia” (zagwarantowanie bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego, łącznie z utrzymaniem środowiska przyrodniczego, stworzenie symbolicznego systemu odniesień społecznych, w którym może się rozwinąć obywatelska wspólnotowa tożsamość, a same decyzje polityczne posiadają akceptację społeczną). Państwo wspiera wzrost gospodarczy i ogranicza społeczne nierówności, ogólnie widoczna jest funkcja państwa w zakresie ochrony rynku pracy, konsumentów czy środowiska przyrodniczego. W krajach Europy Zachodniej cieszyła się dużym uznaniem koncepcja „społecznej gospodarki rynkowej”. Jako społeczną gospodarkę rynkową rozumiano syntezę wolnościowej formy życia i rynkowego sposobu gospodarowania oraz społecznych imperatywów nowoczesnego społeczeństwa masowego. „Społeczna gospodarka rynkowa” poszukiwała konsensusu społecznego i wiązała się z rozwiązywaniem problemów „kwestii społecznej”. Wiadomo, że konieczna jest *korrekta konstrukcyjnych braków mechanizmu rynkowego i przeszkodzenie immanentnym tendencjom do destrukcyjnych rozwiązań*¹⁹. Świadomie sterowana gospodarka rynkowa oznacza sytuację, gdzie dochody otrzymane w ramach konkurencyjnej gospodarki poddaje się odpowiedniej korekcie, a także tworzy się stabilny porządek społeczny i umożliwia realizację celów społecznych.

W ciągu ostatnich dwudziestu lat dużą popularność zdobyła koncepcja neoliberalizmu. Podstawowe tezy neoliberalnej ekonomii służą współczesnej elicie gospodarczej i politycznej jako usprawiedliwienie dla jej własnej roli w społeczeństwie, zwłaszcza zakresu akumulacji kapitału. Jak zauważyła V. Forrester, współczesna gospodarka posiada charakter międzynarodowy, gdyż dominuje *świat zjawisk multinarodowych, transnarodowych, absolutnego liberalizmu, globalizacji, deregulacji, wirtualnej ekonomii*²⁰. Koncepcja neoliberalizmu tworzy

¹⁹A. Müller-Armack, op. cit., s. 115.

²⁰V. Forrester, *Der Terror der Ökonomie*. Aus dem Französischen von T. Scheffel, München 1998, s. 33.

przy tym podstawę „jednolitego myślenia”, które stało się podstawą funkcjonowania wprost „monstrualnego aparatu” współczesnej biurokracji i wielkich globalnych koncernów.

Trzeba mówić nawet o kolonizacji całego społeczeństwa przez ideologię neoliberalizmu, opartej na dogmacie korzyści ekonomicznych znajdujących się ponad innymi prawami. Wielkie koncerny posiadają współcześnie możliwości oddziaływania politycznego i zakres prywatnej władzy, jaki nieznany był dotąd w historii. Jednakże sam neoliberalizm wyraźnie zawiódł, ponieważ jego podstawowe komponenty - fundamentalizm rynku i konserwatyzm w zakresie wartości nie mogą być pogodzone ze sobą w długim czasie, w a praktyce gospodarczej prowadzą do rozwoju różnorodnych baniek spekulacyjnych.

Kryzys społecznej gospodarki rynkowej w okresie dominacji neoliberalizmu

Rozwój społecznej gospodarki rynkowej wynikał z *powojennego kompromisu pomiędzy kapitałem i pracą*. W punkcie podstawowym tej umowy społecznej, gdzie próbowano uzgodnić demokrację i kapitalizm, była gwarancja pełnego zatrudnienia²¹. W okresie powojennym międzynarodowo koordynowane narodowe polityki pełnego zatrudnienia umożliwiły państwom europejskim osiągnięcie minimalnego poziomu równości, praw uczestnictwa w życiu społecznym i materialnego dobrobytu. Innymi słowy, podstawowe społeczne prawa obywateli nie podlegały narodowej i międzynarodowej konkurencji. Dlatego też wolny handel, gospodarka rynkowa i państwo socjalne były zgodne ze sobą. Taki rozwój osiągnął właśnie „punkt szczytowy” w późnych latach sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku.

Wszystko zmieniała dopiero neoliberalna globalizacja, która zakłada przystosowanie polityki gospodarczej i społecznej do imperatywów gospodarki światowej. Globalizacja oznacza przy tym rozszerzenie społecznej współzależności działań poza granice narodowe²². Problematyka globalizacji pojawiła się jako podstawowy problem gospodarczy i polityczny dopiero po 1989 roku, gdy załamał się dotychczasowy dwubiegunowy podział świata: „realny socjalizm” *versus* „wolny świat”. Współcześnie można już mówić o koncepcji „jednego świata” „sformułowanej przez szkołę systemu światowego, gdzie istnieje „jeden świat”, który jest jednak bardzo zróżnicowany i podzielony na: centrum, obszary półperyferyjne i peryferie społeczeństwa i gospodarki światowej. W ramach procesów globalizacji istotne znaczenie odgrywają wielkie transnarodowe przedsiębiorstwa, określane już jako globalne.

²¹ W. Streeck, *Gewerkschaften zwischen Nationalstaat und Europäische Union*, w: Hg. D. Messner, *Die Zukunft des Staates und der Politik*, Bonn 1998, s. 219.

²² M. Zürn, *Zum Verhältnis von Globalisierung, politischer Integration und politischer Fragmentation*, „Jahrbuch Arbeit und Technik”, Bonn 1996, s. 14.

Ich sposób funkcjonowania, aby *pracę kupować tam, gdzie jest ona najtańsza, podatki płacić tam, gdzie są najniższe, a zakłady wytwórcze budować tam, gdzie normy ekologiczne są najbardziej liberalne, prowadzi w sposób przymusowy do społecznych problemów, z którymi nie może sobie poradzić poszczególne państwo*²³. Podstawowymi cechami globalizacji stały się liberalizacja kontaktów handlowych, deregulacja państwa socjalnego i prywatyzacja. W tych warunkach zagrożone zostały dotychczasowe osiągnięcia społeczne, a świata zaczyna zagrażać globalny „kasynowy kapitalizm” oparty na imperatywie rynku światowego, globalnej konkurencji i spekulacjach finansowych. Rośnie ryzyko dla sytuacji całkowitej dominacji maksymalizowania zysku nad troską o człowieka. W związku z tym coraz bardziej prawdopodobna jest ogólna aprobata dla systemu, który można by określić mianem darwinizmu ekonomicznego. Globalizacja wymaga coraz bardziej ram instytucjonalnych i politycznej regulacji, gdyż dotychczasowe struktury państw narodowych stają się mało efektywne pod względem skuteczności społecznej. Jako nowy dyskurs polityczno-społeczny pojawiła się idea globalnego sterowania (*global governance*), gdyż przestała wystarczać zdolność narodowej polityki w zakresie „udomowienia kapitalizmu”²⁴. Bez nowych instytucji i regulacji w skali globalnej, europejskiej i narodowej podstawowe wartości społecznej gospodarki rynkowej stają się coraz bardziej zagrożone.

Po bezprzykładnym zwycięstwie gospodarki rynkowej i załamaniu się gospodarki „realnego socjalizmu” współcześnie gospodarka rynkowa znalazła się w trudnej sytuacji. Zanika w dużym zakresie zaufanie do rynku i legitymizacji gospodarki rynkowej, a kryzys finansowy staje się kryzysem systemowym współczesnej gospodarki i całego społeczeństwa²⁵. Jednocześnie współczesny kryzys finansowy i gospodarczy ujawnił ogromne siły samoniszczące nieuregulowanego rynku. Samoniszczące tendencje rynku doprowadziły nie tylko do globalnego kryzysu finansowego i gospodarczego, ale także do kryzysu systemowego ładu rynkowego i demokracji. Kryzys ten, obnażający słabości kapitalizmu, powoduje określone reperkusje społeczne. Szczególnie na zachodzie Europy zyskują na popularności radykalne, antyglobalistyczne ruchy lewicowe. Głoszone obecnie tezy o wyczerpaniu się możliwości rozwojowych kapitalizmu i mirażu możliwości jego samoregulacji rodzą uzasadnione analogie do filozofii marksistowskiej.

Konieczna równowaga pomiędzy rynkiem a państwem nie wymaga wcale państwa policyjnego lub totalnie kontrolującego, ale państwa, z którym mogą się utożsamiać jego obywatele. Stabilność globalnego systemu finansowego możliwa stała się dzięki ogromnej pomocy rządów poszczególnych państw. Najważniejszym wynikiem poznawczym współczesnego kryzysu było stwierdzenie ogromnych samoniszczących sił rynku w nieuregulowanym w dużym stopniu systemie

²³ R. Voigt, *Ende der Innenpolitik und Recht im Zeichen der Globalisierung*, „Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament” 1998 B 29/30, s. 6.

²⁴ E. Kośmicki, *Zrównoważony rozwój w warunkach globalizacji gospodarki*, Białystok-Poznań 2010, rozdz. IV.

²⁵ P. Bofinger, *Ist der Markt noch zu retten? Warum wir jetzt einen starken Staat brauchen*, 2. Aufl., Berlin 2009.

gospodarowania. Przez ponad trzy dziesięciolecia liberalizacja, prywatyzacja i deregulacja działań były podstawą polityki i gospodarki. Polityka gospodarcza, oparta na skrajnej wierze w dobroczynne działania rynku, jako strategia dotychczasowego „odpaństwowienia” nie może być kontynuowana.

Kryzys finansowy stał się najbardziej wyraźnym dowodem, że dobrze wykształceni menedżerowie całkowicie zawodzą w przypadku dominacji krótkookresowo zorientowanego dążenia do maksymalnego osiągnięcia zysków. W warunkach pojawiania się nowych produktów finansowych (derywatów) dochodziło do powstania tak zwanych banków zombi (parabanków), które szybko wpadały w trudności finansowe w wyniku udzielania tak zwanych toksycznych kredytów. Wiele banków mogło się utrzymać tylko dzięki działaniom banków emisyjnych, bezpośredniego wsparcia finansowego państw i ogólnych gwarancji państw i Unii dla banków. W ten sposób doszło nawet do realnego upaństwowienia systemu finansowego. Podobna sytuacja wystąpiła zresztą w okresie wielkiego kryzysu w latach trzydziestych ubiegłego wieku. W wyniku działań interwencyjnych szybko zwiększyło się zadłużenie państw i nierównowaga budżetu. Dodatkowo zadłużenie publiczne w Niemczech i w Stanach Zjednoczonych wzrosło o 20% w okresie utrzymywania się kryzysu finansowego.

W dniu 15 września 2008 roku zaznaczył się historyczny zwrot, który porównywalny jest z „czarnym piątkiem” z 1929 roku z jego fatalnymi skutkami dla całego świata. Takie załamanie się „spekulacyjnego kasynowego kapitalizmu” zachwiało zaufanie do samouleczejących się sił rynkowych, a także podważyło dotychczasową legitymizację kapitalizmu i moralnych podstaw działania dotychczasowych menedżerów i polityków. Jest jednak charakterystyczne, że w dotychczasowych centrach gospodarki światowej dominuje nadal dążenie do utrzymania *status quo* w postaci zachowania wolnego rynku. Polityka prezydenta USA Baracka Obamy wyznaczona jest nadal – jak poprzednio – przez podstawowe interesy finansowe Wall Street, która pragnie zachować dominującą rolę amerykańskiego sektora finansowego w świecie. Można tutaj stwierdzić, że: *Dyskusja o nowych ramach G20 dla rynków finansowych wywołała – w ujęciu medialnym – duże zainteresowanie. Jednocześnie dotąd mniej chodzi o transformację światowego ładu finansowego, ale raczej o jego krótkookresową stabilizację*²⁶.

Współczesne stosunki finansowe stanowią trudne do ogarnięcia powiązanie banków, banków inwestycyjnych funduszy hedgingowych, towarzystw celowych, ubezpieczycieli kredytów. Wielu z tych uczestników rynku finansowego nie podlega żadnej państwowej kontroli i nie podaje koniecznych informacji o swym położeniu finansowym.

Innym problemem stała się zawodność działania agencji ratingowych. Światowe naczenie posiadają współcześnie trzy duże agencje: *Standard & Poor's*, *Moody's* i *Fitch Ratings*. Wszystkie one stanowią tak naprawdę raczej „stowarzyszenia dziennikarzy ekonomicznych”. Współcześnie staje się konieczna państwowa albo unijna agencja ratingowa. Zadaniem takiej agencji powinna być

²⁶ Por. *Globale Trends 2010. Frieden – Entwicklung – Umwelt*, red., von T. Debiel, D. Messner, F. Nuscheler, M. Roth, C. Ulbert, Bonn 2010, s. 321.

funkcja nadzoru, zwłaszcza wobec nowych produktów finansowych (powinny one spełnić określone normy bezpieczeństwa). W podręcznikach ekonomii uczestnicy rynku opisywani są często jako skrajnie racjonalne i perfekcyjnie poinformowane istoty, które zachowują się w sposób racjonalny (*homo oeconomicus*). W rzeczywistości na rynkach dominuje tylko myślenie krótkookresowe, które jest jeszcze wzmocnione przez kwartalne publikowanie osiągniętych wyników gospodarczych. Egoizm poszczególnych uczestników rynków prowadzi tylko wtedy do pozytywnych efektów, gdy działania oparte są na trwałych strukturach i długookresowym myśleniu. Konieczne staje się stworzenie *określonej kultury trwałości, gdzie stabilność gospodarki rynkowej posiada podstawowe znaczenie*²⁷.

Można stwierdzić, że: *Kryzys finansowy stanowi – podobnie jak duże trzęsienie Ziemi dla statyki budowli – rzeczywisty test trwałości dla struktur systemów bankowych i finansowych*²⁸. Jako wyjątkowo odporne na zagrożenia kryzysu okazały się przykładowo niemieckie kasy oszczędnościowe i spółdzielnie kredytowe. Nie były one w ogóle zaangażowane na rynku nieruchomości w Stanach Zjednoczonych i dlatego nie potrzebowały także jakiegokolwiek pomocy ze strony państwa niemieckiego. Były one traktowane przez neoliberalistów jako „beznadziejnie zacołane” i pilnie potrzebujące reformy, gdyż ich działanie niezgodne było z duchem „wolnego rynku” w ujęciu neoliberalnym.

Można się zgodzić z opinią, że: *Stabilny międzynarodowy ład walutowy jest decydującą przesłanką dla bardziej odpornej architektury rynku finansowego (...). Potrzebujemy nowego przemyślanego systemu waluty światowej i politycznych procedur dla obchodzenia się z globalnymi nierównowagami*²⁹. Kryzys rynku finansowego jest świadectwem głębokiego systemowego kryzysu współczesnej gospodarki rynkowej. Także w Europie Zachodniej występują różnorodne symptomy kryzysu społecznej gospodarki rynkowej. Do niedawna najważniejszymi cechami współczesnej gospodarki były prywatyzacja, deregulacja, liberalizacja, obniżanie cen, zmniejszanie podatków i minimalne państwo; były one czarodziejskimi słowami w ostatnich trzech dziesięcioleciach i pozostają one nadal w myśleniu wielu ekonomistów i polityków. Jednostronne ukierunkowanie gospodarki na konkurencyjność okupione zostało jednak wysoką ceną. Wiąże się to często z obniżeniem płac realnych i redukcją zakresu zabezpieczenia społecznego.

„Reński kapitalizm” w Niemczech stanowił poniekąd syntezę państwa i rynku, co doprowadziło do ówczesnego „cudu gospodarczego”. Współcześnie jednak wiele ekonomistów i polityków przekonanych jest, że obniżanie płac stanowi dobrą receptę dla sukcesu określonej gospodarki. Zamiast „dobrobytu dla wszystkich” pojawia się nowe hasło „luksusu dla niewielu”. W roku 1987 członek zarządu przedsiębiorstw niemieckich zarabiał przeciętnie 23-krotną wartość płac pracobiorcy, a w roku 2007 już 109-krotną wartość³⁰. Natomiast ludzie

²⁷ P. Bofinger, op. cit., s. 61.

²⁸ Ibidem, s. 64.

²⁹ Ibidem, s. 76.

³⁰ Ibidem, s. 88.

żyjący w ubóstwie w Niemczech stanowią już 24,2% ludności. Najbardziej niebezpiecznym zjawiskiem dla gospodarki rynkowej jest więc coraz większa liczba bezrobotnych i społecznie wykluczonych.

Z ekonomicznego punktu widzenia potrzebna jest zasadnicza mentalna zmiana działań politycznych od państwa – monstrum w kierunku państwa obywatelskiego poprzez transparentę działań. Innymi ważnym problemem pozostaje nadal racjonalne zadłużenie państwa. Najbardziej istotne dla rozwoju są wydatki na: szkolnictwo, naukę, jak też badania i rozwój, środki wspierania rodziny, aktywną politykę rynku pracy, urzędzenia i środki na rzecz zdrowia, środki na ochronę środowiska i popieranie odnawialnych źródeł energii, wydatki na infrastrukturę w komunikacji i w łączności. W ujęciu Ch. Ferbera dążenia do zysku i konkurencji za wszelką cenę powodują dziesięć kryzysów kapitalizmu: koncentrację i nadużycia władzy w gospodarce, wyłączanie konkurencji i tworzenia karteli, konkurencję o lokalizację inwestycji, nieefektywne tworzenie się cen, polaryzację społeczną i narastanie obaw o przyszłość, niezaspokajanie podstawowych potrzeb, łącznie ze zjawiskami głodu, niszczenie środowiska, utratę sensu życia, upadek wartości, czy wreszcie wyłączenie demokracji³¹

Wartości odgrywają nadal istotną rolę w dzisiejszej polityce gospodarczej i społecznej. Stają się one podstawą do tworzenia nowych instytucji społecznych, a także strategii działań politycznych. Koncepcja neoliberalizmu – w gospodarce i społeczeństwie – odpowiedzialna jest za szereg zjawisk negatywnych we współczesnej gospodarce oraz odchodzenie od wartości „społecznej gospodarki rynkowej”. Jediną szansą dla współczesnej gospodarki i społeczeństwa pozostaje koncepcja trwałego i zrównoważonego rozwoju, która stanowi koncepcję normatywną w warunkach globalizacji i dominacji neoliberalizmu. Jednocześnie koncepcja trwałego i zrównoważonego rozwoju podnosi problem eksploatacji środowiska i zasobów naturalnych, które w tradycyjnej koncepcji społecznej gospodarki rynkowej nie były w zasadzie dostrzegane lub podnoszone.

Problem wartości w koncepcji zrównoważonego rozwoju

Koncepcja trwałego i zrównoważonego rozwoju pojawiła się po raz pierwszy w ogólnym sformułowaniu w Raporcie Brundtland Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju ONZ w 1987 roku. Definiuje się ją ogólnie w sposób następujący: *Trwały rozwój służy zaspokojeniu potrzeb bieżących bez ponoszenia ryzyka, że przyszłe pokolenia nie będą mogły zaspokajać swoich potrzeb*³². W Raporcie Brundtland cele ekonomiczne i ekologiczne powiązane zostały z celami społecznymi, a więc sprawiedliwym podziałem zasobów naturalnych, albo mówiąc nie-

³¹ Ch. Felber, *Gemeinwohl-Ökonomie. Das Wirtschaftsmodell der Zukunft*, Wien 2010, s. 19-23.

³² E. Kośmicki, *Koncepcja trwałego rozwoju jako możliwość przewyżczenia doraźności*, „Współnotowość i Postawa Uniwersalistyczna” 2004-2005, nr 4. Szerzej: E. Kośmicki, *Główne zagadnienia ekologizacji społeczeństwa i gospodarki*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 2009 (Wprowadzenie).

co ostrożniej – ze sprawiedliwymi szansami podziału zasobów. Formuła „zrównoważonego rozwoju” obejmuje więc następujące elementy: trwałość ekologiczną (*ecological sustainability*), rozwój ekonomiczny (*economic development*) i sprawiedliwość społeczną między pokoleniami i w obrębie każdego pokolenia (*social equity between generations and with each generation*), które prowadzą łącznie do *zrównoważonego i sprawiedliwego rozwoju (sustainable and equitable development)*. Na końcu procesu trwałości będą się znajdować całkiem odmienne formy produkcji i pracy, które opierać się będą na zmienionych zasadniczo wartościach i stylach działania. Z dzisiejszego punktu widzenia oznacza to rewolucyjne zmiany dominujących wyobrażeń o dalszym rozwoju gospodarki i społeczeństwa³³.

W ciągu ostatnich lat bardzo upowszechniły się określenia zaproponowane przez „reguły zarządzania” na rzecz zrównoważonego rozwoju:

- stopa wykorzystania zasobów odnawialnych nie powinna przekraczać stopy ich regeneracji;
- stopa wykorzystania nieodnawialnych surowców nie powinna przewyższać stopy odbudowy odnawialnych surowców;
- stopa emisji substancji szkodliwych nie powinna przewyższać naturalnej pojemności w zakresie absorpcji tych substancji.

Większość prac dotyczących zrównoważonego rozwoju czy zrównoważonej gospodarki (*sustainable economy*) nawiązuje wyraźnie do tych idei. Takie podejście jest szczególnie widoczne w dyskusjach ekonomicznych i ekologicznych. Zrównoważony rozwój trzeba jednak rozważać w trzech podstawowych wymiarach: ekologicznym, ekonomicznym i społeczno-kulturowym.

Przy tym wymienione poniżej cele zrównoważonego rozwoju powinny zapewnić godne życie ludziom, które może się odbywać jedynie przy zachowaniu istniejących granic środowiskowych³⁴:

- cele ekologiczne: ochrona atmosfery ziemskiej, ochrona funkcjonowania przyrody (łącznie z zużyciem powierzchni i ochrony gatunków), ochrona zasobów (zużycie zasobów < stopa regeneracji, wyjątek – zasoby niewyczerpywalne), ochrona ludzkiego zdrowia (łącznie w zakresie hałasu i substancji szkodliwych), mobilność w granicach przestrzeni przyrodniczej;
- cele ekonomiczne: pełne zatrudnienie przy możliwej do akceptacji jakości pracy, odpowiednie dochody i gospodarczy rozwój w granicach przestrzeni przyrodniczej, równowaga w stosunkach międzynarodowych i praca rozwojowa, stabilność cenowa, zrównoważony budżet państwa przy wystarczającym wyposażeniu w dobra merytoryczne (kolektywne);
- cele społeczno-kulturowe: bezpieczeństwo społeczne, demokracja i państwo prawne, bezpieczeństwo wewnętrzne i bezpieczeństwo zewnętrzne (pokój),

³³ Por. propozycje zmian w gospodarce i społeczeństwie w ujęciu Ch. Felbera, op. cit.

³⁴ H. Rogall, *Nachhaltige Ökonomie. Ökonomische Theorie und Praxis einer Nachhaltigen Entwicklung*, Marburg 2009, rozdz. I-III. Por. też: H. Rogall, *Ekonomia zróżnicowanego rozwoju. Teoria i praktyka*, Poznań 2010.

integracja społeczna i sprawiedliwe szanse życiowe (łącznie z równouprawnieniem płci), jakość życia i jakość zdrowia.

Odmienne problemy tworzy jednak urzeczywistnienie zrównoważonego rozwoju w krajach rozwijających się. W tym miejscu nie sposób podjąć tej złożonej problematyki. Konieczne staje się odmienne podejście do dobrobytu. Odpowiednie wskaźniki dobrobytu powinny uwzględniać: kryteria ekonomiczne, ekologiczne i społeczne. Wskaźniki dobrobytu powinny więc uwzględniać uwarunkowania przedstawione w tabeli 2.

Tabela 2
Wskaźniki dobrobytu

Uwarunkowania ekologiczne	Uwarunkowania społeczne	Uwarunkowania ekonomiczne
Emisja CO ₂ na osobę	Równouprawnienie kobiet	Dochody
Zużycie materiałów na osobę	Poziom wykształcenia	Podział dochodów
Udział rolnictwa ekologicznego	Stan zdrowia	Bezrobocie
Różnorodność gatunkowa	Poziom przemocy	Zróżnicowana struktura branżowa
Udział transportu kolejowego w ogólnym transporcie	Współdecydowanie w przedsiębiorstwach	Bliskie zaopatrzenie w towary

Źródło: Ch. Felber, *50 Vorschläge für eine gerechtere Welt. Gegen Konzernmacht und Kapitalismus*, Wien 2006, s. 300.

W dyskusjach o problematyce trwałego i zrównoważonego rozwoju należy uwzględnić podstawowe problemy funkcjonowania gospodarki finansowej we współczesnej gospodarce. Przykładowo w obrębie jednoczącej się Europy występuje ogromna nierównowaga w bilansach obrotów bieżących. Ch. Felber wskazuje na konieczność podjęcia reform instytucjonalnych, wskazując na trzy zasadnicze zadania³⁵. Pierwszy krok takich reform dotyczy Rady Bezpieczeństwa ONZ. Władza mocarstw musi być ograniczona, a także bardziej uczciwie podzielona. Po drugie, muszą być dotychczasowe słabe organizacje międzynarodowe przekształcone w silne. Takie organizacje powinny wprowadzać nie tylko wolny handel i wolny przepływ kapitału, ale również realizować cele zgodne z przyjętymi regułami rozwoju i systemami wartości, jak: zrównoważony rozwój, bezpieczeństwo społeczne, sprawiedliwość w zakresie wykorzystania zasobów, prawa człowieka i kobiet, ochrona mniejszości i ludności tubylczej. Po trzecie, potrzeba szeregu nowych organizacji o charakterze globalnym, aby można wprowadzić powszechnie koncepcję trwałego i zrównoważonego rozwoju. Do takich organizacji mogą należeć: Światowy Urząd Zrównoważonego Rozwoju, Światowy Urząd Podatkowy, Kontrola Fuzji i Światowy Urząd Kartelowy, Unia Clearingowa, Urząd Światowych Finansów i Sąd Odszkodowań, Globalne Zarządzanie Zasobami, Urząd w Zakresie Transferu Technologii, Sąd dla Koncernów. W tym kontekście konieczne jest odwołanie się do podstawowych wartości etycznych jako podstawy trwałego i zrównoważonego rozwoju.

³⁵ Ch. Felber, *50 Vorschläge für eine gerechtere Welt. Gegen Konzernmacht und Kapitalismus*, Wien 2006, s. 303-307.

Podstawą dla zrównoważonego rozwoju są wartości podstawowe – sprawiedliwość i odpowiedzialności za współśrodowisko, przyszłe pokolenia i samych siebie. Takie przesłanki prowadzą do wymogów międzynarodowej i międzypokoleniowej sprawiedliwości, pokojowego obchodzenia się ze współśrodowiskiem, utrzymania i dalszego rozwoju zasad demokratycznych i państwa prawnego. Demokratycznie legitymizowani decydenci mają za zadanie chronić wolności wszystkich ludzi, a jeśli to konieczne, to również je aktywnie wprowadzać. Muszą oni – przy pomocy instrumentów polityczno-prawnych – określić warunki, aby tym samym zabezpieczyć możliwie największą wolność i potencjał rozwoju dla przyszłości. Wzorzec trwałości uzasadniony jest więc etycznie – polega on na podstawowych zasadach sprawiedliwości i odpowiedzialności. Sprawiedliwość i odpowiedzialność dotyczy ludzi współczesnych i przyszłych pokoleń. Takie uzasadnienie tworzy także szansę, że idea trwałości nie będzie zredukowana do strategii ekonomiczno-technicznej, ale będzie oferować ludziom rozwiązania dla polityki ekonomicznej i polityki społecznej. Zasady etyczne trwałego rozwoju wyprowadzone są przy tym z podstawowych zasad odpowiedzialności (za siebie, współśrodowisko i przyszłe pokolenia), jak też podstawowych zasad sprawiedliwości³⁶.

Etyczne zasady zrównoważonego rozwoju można obecnie zestawić w następujący sposób³⁷:

- Międzypokoleniowa zasada równości – przyszłe pokolenia mają takie same prawa do samodzielnego kształtowania własnego życia jak współczesne. Na podstawie tego twierdzenia wyprowadza się przekonanie o międzypokoleniowej sprawiedliwości w obchodzeniu się zasobami naturalnymi. Każde pokolenie ma obowiązek pozostawiać niezniszczoną przyrodę i podobne ilości zasobów naturalnych następnym pokoleniom („Ziemię pożyczylimy tylko od naszych wnuków”).
- Międzynarodowa zasada sprawiedliwości – wszyscy ludzie mają takie same prawa, na przykład do niezniszczonej przyrody i wykorzystania sprawiedliwej ilości zasobów naturalnych. Stanowi to zobowiązanie do pracy na rzecz rozwoju i wprowadzania międzynarodowych minimalnych standardów społeczno-ekonomicznych i ekologicznych.
- Zasada zapobiegania – żadne pokolenie nie ma prawa popierać tendencjorozwojowych i wprowadzać techniki, które zawierają znaczne ryzyka dla przyszłych pokoleń (zasada minimalizacji ryzyka i zasada przezorności).
- Własne prawo ochrony przyrody – ochrona środowiska jest nie tylko dla ludzi, ale także chodzi o samą przyrodę.
- Pokój (harmonia) ze współśrodowiskiem – budowanie „dobrosąsiedzkich” relacji wobec współobywateli i naturalnego środowiska.
- Zabezpieczenie zasad społecznej i praworządnej demokracji (łącznie z partycypacją ludności w najważniejszych politycznych procesach decyzyjnych).

³⁶ Por.: WBGU red., *Umwelt und Ethik. Sondergutachten*, Marburg 1999.

³⁷ Por. H. Rogall, *Akteure der nachhaltigen Entwicklung. Der ökologische Reformstau und seine Gründe*, Berlin 2002, s. 29-30.

Zasady te stanowią podstawowe wartości trwałego i zrównoważonego rozwoju.

Istniejące dotąd problemy nietrwałego rozwoju mogą być tylko rozwiązane przez zmiany sposobów produkcji i dotychczasowych stylów życia. Stąd też potrzeba aktywnego kształtowania zrównoważonego rozwoju w formie koniecznych środków i strategii dla osiągnięcia odpowiednich rezultatów. „Przetłumaczenie” podstawowych przesłanek trwałego rozwoju w konkretne praktyczne zadania dla polityki ekonomicznej, ekologicznej i społecznej, a także nauki i aktorów społecznych – jest określane jako „operacjonalizacja” tej koncepcji. Powoduje to wysokie wymagania, ponieważ operacjonalizacja narzuca problemy merytoryczne, a często prowadzi do naruszenia dotychczasowych społecznych interesów i stanowisk etycznych.

Rozważania o trwałym i zrównoważonym rozwoju powinny być całościowe, a więc systemowe. Reguły funkcjonowania społeczno-gospodarczego, w tym systemy wartości towarzyszące tym działaniom, nie mogą, w globalnym społeczeństwie, być stosowane jedynie w wąskim zakresie relacji narodowych czy regionalnych. Nie może wystąpić sytuacja, że korzyści ze zrównoważonego rozwoju osiągnięte będą tylko w określonych regionach, a problemy będą przerzucane do innych regionów (eksternalizowane). Tak czyni się niekiedy pod hasłami trwałości wbrew istocie tej koncepcji. Przykładowo wysyła się niebezpieczne odpady do krajów rozwijających się albo przesuwa się „brudną” produkcję przemysłową z Europy Zachodniej do krajów Europy Środkowo-Wschodniej, aby uzyskać określone efekty polityczne i propagandowe w krajach rozwiniętych gospodarczo. Jedynie wtedy można uniknąć możliwości nadużywania pojęcia „trwałego i zrównoważonego rozwoju” i uwzględnić jego podstawowe przesłanki etyczne.

W naukowych dyskusjach nie uwzględniono dotąd w odpowiednim stopniu społecznego wymiaru zrównoważonego rozwoju. Normatywne cele społecznej trwałości obejmują następujące wartości: zabezpieczenie egzystencji dla wszystkich ludzi, a tym samym zwalczanie ubóstwa, możliwości zabezpieczenia potrzeb przez własną pracę, równość szans i sprawiedliwość, szczególnie przy wytwarzaniu, partycypacja społeczna przy unikaniu wyłączenia i zapewnienia solidarności, zabezpieczenie norm, obyczajów i obrzędów stabilizujących społeczeństwo, utrzymanie kulturowej różnorodności przy unikaniu kulturo-normatywnej dowolności, społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw, certyfikacja dla określonych produktów. Ważnym elementem powiązania polityki społecznej, społecznych systemów zabezpieczenia i wzorca zrównoważonego rozwoju jest niewątpliwie praca. Zróżnicowane modele pracy i nowe modele pracy mogą przyczynić się urzeczywistnienia trwałości w zakresie społecznym, ekonomicznym i ekologicznym.

Zakończenie

Globalny kryzys ekologiczny i społeczno-gospodarczy świadczy o głębokim załamaniu się podstaw funkcjonowania współczesnego kapitalizmu. Do kryzysu współczesnego kapitalizmu odnoszą się słowa L.C. Thurowa, który – analizując historię kapitalizmu – stwierdził: *Kryzysy finansowe lat dwudziestych i wielki kryzys lat trzydziestych doprowadziły kapitalizm na krawędź upadku. Kapitalizm, który obecnie wydaje się jedynym możliwym systemem, mógł przy popełnieniu zaledwie paru błędów po prostu zniknąć*³⁸. Potrzebna staje się zasadnicza zmiana gospodarki i polityki ekonomicznej, aby ocalić społeczeństwo i biosferę przed globalnymi zagrożeniami ekonomicznymi i ekologicznymi. W tych warunkach konieczny jest program ekologicznej i społecznej modernizacji gospodarki oparty na koncepcji zrównoważonego rozwoju. Jest to niezbędne, aby zamiast epoki *wielkiej niestabilności* zbudować epokę *wielkiego umiarkowania*³⁹.

³⁸ L.C. Thurow, *Przyszłość kapitalizmu. Jak dzisiejsze siły ekonomiczne kształtują świat jutra*, Wrocław 1996, s. 14.

³⁹ Jest to nawiązanie do idei N. Roubiniego i S. Mihma. Por. N. Roubini, S. Mihm, op. cit., s. 335.